

HARMÅNGERS MEDELTIDA KYRKA

Arkeologisk förundersökning i Harmångers kyrka,
Nordanstigs kommun, Gävleborgs län, Hälsingland

ÅSA BERGER

Rapporter från Arkeologikonsult 2020:3366

ARKEOLOGIKONSULT
Optimusvägen 14
194 34 Upplands Väsby
Tel: 08-590 840 41

www.arkeologikonsult.se

OMSLAGSBILD: Harmångers kyrka i början av 1700-talet. Teckning av Olof Broman i Glysisvallur.
Bilden är redigerad.

ALLMÄNT KARTMATERIAL:

Fastighetskartan: © Lantmäteriet Dnr: 50007066_140003
Terrängkartan, samt GSD-Översiktskartan: Lantmäteriet (CC0)

© Arkeologikonsult 2020

Upphovsrätt, där inget annat anges, enligt Creative Commons licens CC BY.
Villkor finns tillgänglig på <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sv>

HARMÅNGERS MEDELTIDA KYRKA

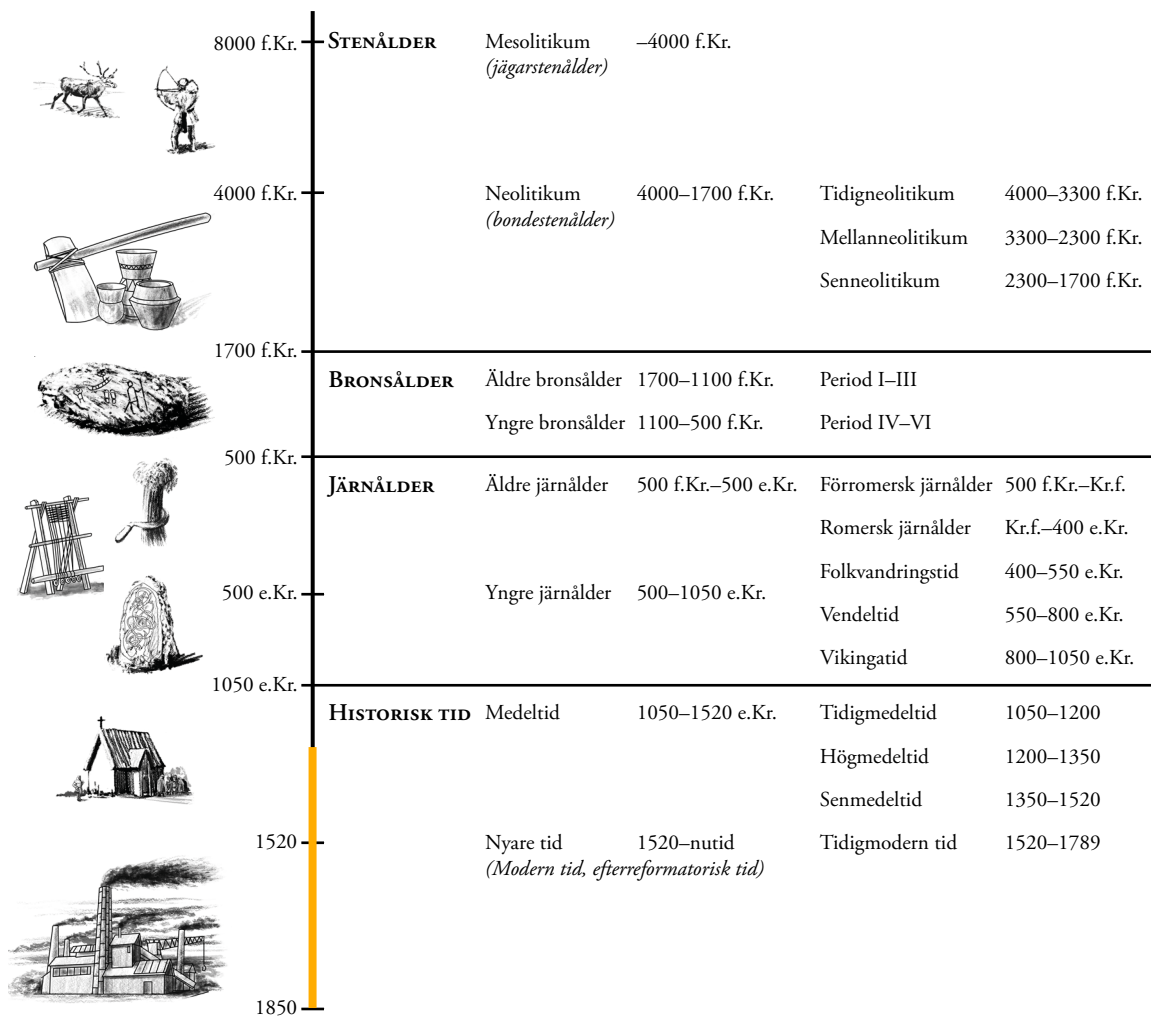
Arkeologisk förundersökning i Harmångers kyrka,
Nordanstigs kommun, Gävleborgs län, Hälsingland

ÅSA BERGER

Rapporter från Arkeologikonsult 2020:3366

ARKEOLOGISK PERIODINDELNING

ANTIKVARISK BEDÖMNING

Antikvarisk bedömning anger hur man enligt kulturmiljölagen (1988:950), och till viss del även skogsvårdslagen (1979:429), bedömt lämningen och dess eventuella lagskydd vid registreringstillfället. Den slutgiltiga bedömningen görs alltid av Länsstyrelsen.

Fornlämning är en lämning som omfattas av skydd enligt kulturmiljölagen. För att en lämning ska kunna bedömas som fornlämning krävs att den tillkommit före 1850, är en lämning efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergiven. Det är förbjudet att utan tillstånd från länsstyrelsen rubba, ta bort, gräva ut eller på annat sätt ändra eller skada en fast fornlämning.

Möjlig fornlämning innebär att man vid registreringstillfället inte kunnat ta ställning till om lämningen är en fornlämning

eller inte. Lämningen måste vara bekräftad i fält. Möjlig fornlämning kan även anges för en lämning som har undersökts i samband med en arkeologisk undersökning, men där man inte fastställt lämningens utbredning.

Övrig kulturhistorisk lämning används för kulturhistoriska lämningar som har tillkommit efter 1850, men som ändå anses ha ett antikvariskt värde. Bedömningen används även för vissa lämningar som inte uppvisar fysiska spår, till exempel fyndplats eller plats med tradition.

Ingen antikvarisk bedömning används för lämningar som blivit helt borttagna genom en arkeologisk undersökning eller förstörda. Inget skydd enligt kulturmiljölagen kvarstår. Lämningar som endast är kända via kartmaterial, skriftlig eller muntlig källa och inte har kunnat återfinnas i fält, kan inte heller ha en antikvarisk bedömning.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

SAMMANFATTNING.....	7
INLEDNING	7
FORNLÄMNINGSMILJÖ OCH KYRKANS HISTORIA.....	7
RESULTAT	10
Murrester i koret.....	10
Murrester vid södra korsarmen.....	13
Murrester vid norra korsarmen	15
Kyrkans västportal.....	16
Murbruksprover.....	16
DISKUSSION	17
REFERENSER	19
Litteratur	19
Otryckta källor.....	19
ADMINISTRATIVA UPPGIFTER.....	20

Figur 1. Harmångers kyrka utmärkt på Terrängkartan. Skala 1:50 000.

SAMMANFATTNING

Arkeologikonsult utförde i samband med invändig ombyggnad av Harmångers kyrka 2020 en arkeologisk förundersökning. Delar av kyrkans golv hade avlägsnats och delar av den ursprungliga, medeltida kyrkans murar hade blottats. Trots att endast små partier av murarna var tillgängliga framkom ny information kring kyrkans plan.

I söder påträffades delar av den södra långhusväggen med en tydlig skarv mellan kyrkans äldsta del som antas vara från 1200-talet, och den del som byggdes till kring år 1500. Rester av ett smalare kor syntes också i denna del. Motsvarande detaljer var inte synliga i långhusets norra del eftersom denna rivits på ett annat sätt. I öster blottades grundmuren för kyrkans östra kor som tillkom vid tillbyggnaden runt år 1500.

INLEDNING

I samband med att Harmångers kyrka (figur 1) genomgick en invändig ombyggnad utförde Arkeologikonsult en arkeologisk förundersökning för att dokumentera de ruiner av en äldre kyrkobyggnad som fanns under den nuvarande kyrkans golv (Lst

dnr 1377-2020). Syftet med undersökningen var att med ett vetenskapligt arbetssätt dokumentera fornlämningen. I möjligaste mån skulle också daterbart material insamlas. Undersökningen utfördes under fyra dagar i mars 2020.

FORNLÄMNINGSMILJÖ OCH KYRKANS HISTORIA

Under järnåldern delades Harmångers socken av en djup havsvik som än i dag kan anas i Kyrksjön och Harmångersån (figur 2). I kyrkans absoluta närhet finns enstaka fornlämningar i form av härdar (L1951:6865), mil- och väghållningsstenar (L1951:7024, :7025, :5811) och en smideslämning (L1948:6422). I ett område drygt 600 meter norr om kyrkan finns flera högar (L1951:7043, :5826, :5954 och :5955) samt en stensättning (L1951:6441) och två husterrasser (L1951:6440, :7307). En av högarna (L1951:5954) undersöktes 1990 och vid tillfället hittades brända ben från människa, hund och häst tillsammans med brynen, nitar, kamfragment, broddar, björnklor och en pärla. Graven ¹⁴C-daterades till vendeltid.

Harmångers kyrka antas vara byggd omkring år 1200 och som så många andra medeltida kyrkor anses den ha föregåtts av en träkyrka även om inga belägg finns för detta. Direkt invid kyrkan finns en kastal som härleds till samma tid. Kyrkan byggdes som en salskyrka och man har antagit att den haft ett smalare, rakt avslutat kor (Nisbeth 1953).

Omkring år 1500 byggdes kyrkan ut genom att koret breddades till långhusets bredd och förlängdes mot öster. Samtidigt uppfördes en sakristia i norr samt ett vapenhus i söder (figur 3 och 4). Invändigt slogs tre stjärnvalv i långhuset som fortfarande är bevarade. Kyrkan behöll sedan sin form ända fram till 1888 men en ny sakristia byggdes på 1770-talet (Nisbeth 1953).

Vid 1800-talets mitt började man föra diskussioner om att reparera kyrkan. Ett förslag om en i princip total nybyggnation lades fram men arbetet kom aldrig till stånd. Ytterligare förslag utarbetades men först 1887 började ombyggnaden av kyrkan efter ritningar av arkitekten Magnus Isaeus (Nisbeth 1953). Isaeus är bland annat känd för att ha ritat Norstedts-huset på Riddarholmen och Sturebadet i Stockholm (Svenskt biografiskt lexikon).

I och med ombyggnaden tillkom det nuvarande koret och korsarmar i norr och söder. Vapenhuset på södra sidan revs och huvudingången flyttades till västra gaveln (figur 5). Även interiören förändrades

Figur 2. Karta med kyrkan och aktuella fornlämningar utmärkta. Havsnivån för omkring 1 000 år sedan har markerats. Skala 1:10 000.

kraftigt med helt nya bänkar, läktare och stora glasfönster i koret (Nisbeth 1953). Kvar från den äldre blev predikstolen och dopfunten. Harmångers kyrka förlorade därmed sin medeltida karaktär och blev en typisk nygotisk kyrka vilket var högsta mode under 1800-talets slut. I samband med ombyggnaden förändrades också kastalen vilket gör att den idag inte alls kan uppfattas som den unika medeltida byggnad den är.

Kyrkans trägolv anlades vid en renovering 1923 (e-post, Martin Åhrén) och vilar på betongplintar. Plintarna vilar ställvis på stenar eller så ligger det större, flata stenar direkt intill plintarna. Möjligen kan stenarna ha utgjort fundament till ett äldre golv men de kan också ha flyttats från andra delar av kyrkan då det senaste golvet lades.

Figur 3. Harmångers kyrka från norr. Bildens tillkomsttid är okänd men den är tecknad före ombyggnaden 1888. Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild, bildid: 4059-2. Public Domain Mark 1.0.

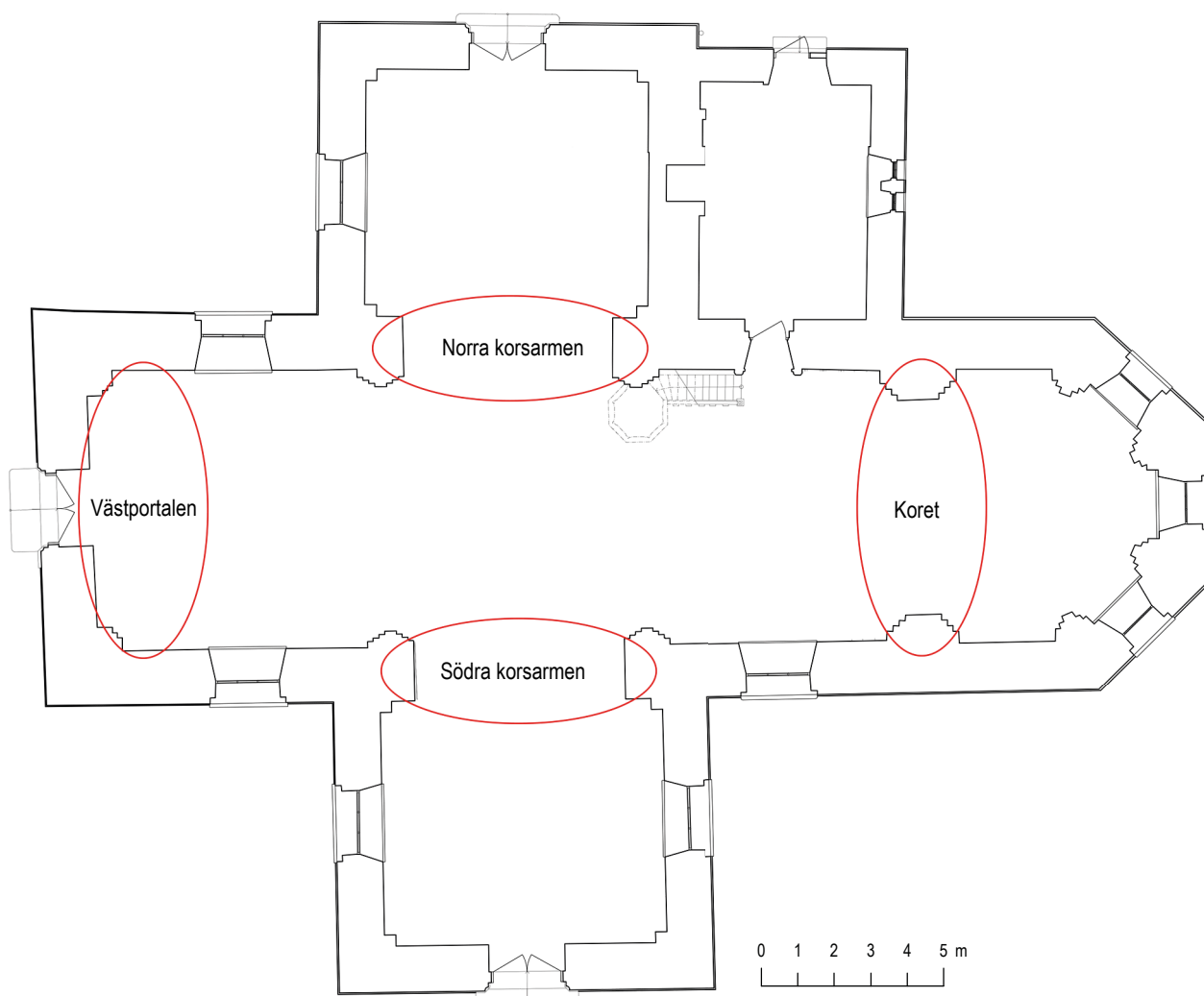

Figur 4. Harmångers kyrka fotograferad från sydost före restaureringen 1887-88. Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild, bildid: 4059-5. Public Domain Mark 1.0.

Figur 5. Flygbild över Harmångers kyrka 1940. Foto från fotograf Bengt Classon, Läns museet Gävleborg, bildid: XLM.BC133. CC BY-SA.

RESULTAT

Figur 6. Plan över kyrkan med berörda delar utmärkta. Underlag från bygghandling, Harmångers församling. Skala 1:200.

I samband med ombyggnaden 2020 hade trägolvet avlägsnats på fyra platser: framme i koret, i öppningen till södra och norra korsarmarna samt direkt innanför dörren i vapenhuset (figur 6). Samtliga öppnade ytor undersöktes och dokumenterades. Befintliga murar beskrevs, ritades av och fotograferades. Inget material som lämpade sig för datering påträffades men murbruksprover samlades in för närmare analys. De skelettdelar som påträffades vid undersökningen lämnades i kyrkan för återbegravning.

Murrester i koret

I koret hade hela golvet avlägsnats och ett 0,30–0,40 meter tjockt lager fin sand tagits bort med hjälp av sugbil. I sandlagret fanns spridda skelettdelar. I västra delen kunde rester av den tidigare kyrkans gavelmur iakttas (figur 7). Den löpte tvärs över hela koret mellan pelarbaserna till korvalvet och var 6,00 meter lång och omkring 3,50 meter bred. Den exakta bredden kunde inte fastställas eftersom den delvis täcktes av kvarliggande trägolv som hindrade avlägsnandet av sand i denna del.

Stenarna i muren var till stor del flata men enstaka rundade stenar ingick också (figur 8 och 9). Inga huggna stenar var synliga, enstaka var kluvna eller spräckta och hade skarpa kanter. I södra delen låg ett flertal stora, flata stenar, upp till 1,00 meter långa och 0,80 m breda. Ställvis förekom kakor av kalkbruk på stenarna men inget bruk fanns mellan stenarna. På vissa platser syntes avtryck av stenar i bruket. Vissa mindre stenar var lösa och några hade uppenbart flyttats i samband med att bjälklaget för kyrkans golv byggdes. Tre betongplintar vilade på murens västra del och gjorde att det var svårt att se

murens ursprungliga konstruktion. En av plintarna vilade på vad som verkade vara en röd sandsten (provtagen). Om denna sten ingått i muren från början eller om den flyttats dit från en annan del av kyrkan vid ombyggnaden av golvet är osäkert.

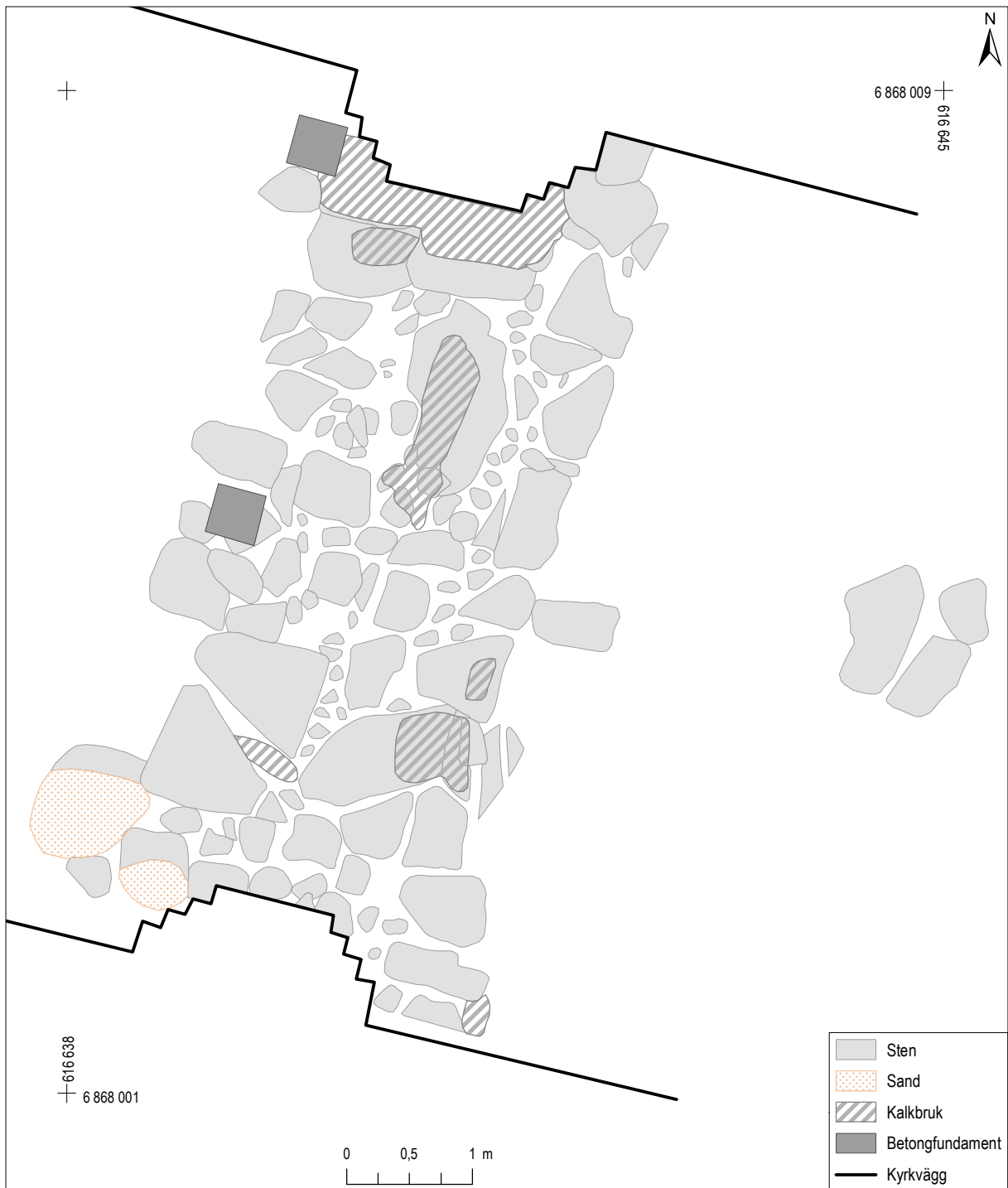
Sannolikt utgör de kvarvarande delarna murens bas där själva väggen sedan murats upp. Puts från både ytter och innervägg tillvaratogs och har analyserats. Kalkbruk från tre olika delar av grundmuren samlades in och studerades.

Figur 7. Golvet i koret hade avlägsnats och delar av sandfyllningen hade tagits bort med sugbil. Foto från nordväst.

Figur 8. Lodfoto över murresterna i kyrkans kor. Norr är till vänster i bild.

Figur 9. Planritning över murresterna i koret. Skala 1:50.

Murrester vid södra korsarmen

Vid öppningen för södra korsarmen hade en ca 6,00x1,50 meter stor del av golvet avlägsnats i det parti där medeltida långhusväggen kunde förväntas. Ytan var täckt med ett 0,10–0,25 meter tjockt lager av fin sand och enstaka mindre stenar. När detta avlägsnades med hjälp av sugbil påträffades spridda skelettdelar, främst i den östra halvan.

Under sandlagret framkom en cirka 1,50 meter bred grundmur (figur 10 och 11). I västra halvan fanns flera större fyrsidiga block med en storlek från 0,4x0,8 till 0,5x1,10 m som nästan helt täcktes av kalkbruk. Ett av dessa var fyrkantigt och slätt men inga huggmärken kunde iaktas. Blockets insida var målad med vit färg (figur 12). Mitt på muren fanns en tvärgående rad med stenar som bildade en rak kant (figur 13). Denna utgör med största sannolikhet en del av den äldsta kyrkans östra gavel i vinkeln mot koret.

Den östra halvan av muren hade en helt annan karaktär än den västra med rundade stenar utan mellanliggande bruk. Detta är sannolikt grundmuren till den utbyggda delen från 1500-talet. I norra delen av detta parti, in mot kyrkan mitt, fanns dock en rad med större block liknande dem i västra delen. Dessa hade rester av kalkbruk med avtryck av stenar. I söder bildade bruket en rak kant. Sannolikt är detta grundmuren till korets södra vägg i den äldsta kyrkan. De kunde inte fotograferas på ett bra sätt eftersom de fortfarande täcktes av golvet.

Pelarbasen i väster består till största delen av den gamla långhusväggen som har förstärkts med ytterligare stenar. Under pelarbasen i öster fanns enstaka större stenar men dessa hade en annan karaktär än de i väster. De var mindre och rundade.

Figur 10. Planritning över murresterna vid södra korsarmen. Skala 1:50.

Figur 11. Lodfoto över murresterna vid den södra korsarmen. Mitt i bilden synd skarven mellan den äldsta muren (till vänster) och muren som tillkom under tillbyggnaden på 1500-talet (till höger). Norr är uppåt i bild.

Figur 12. En av stenarna i södra långhusväggen var vitmålad på insidan. Foto från öster.

Figur 13. Detaljfoto av det som tolkats som den äldsta kyrkans östra gavel. Lodfoto. Norr är till vänster i bild.

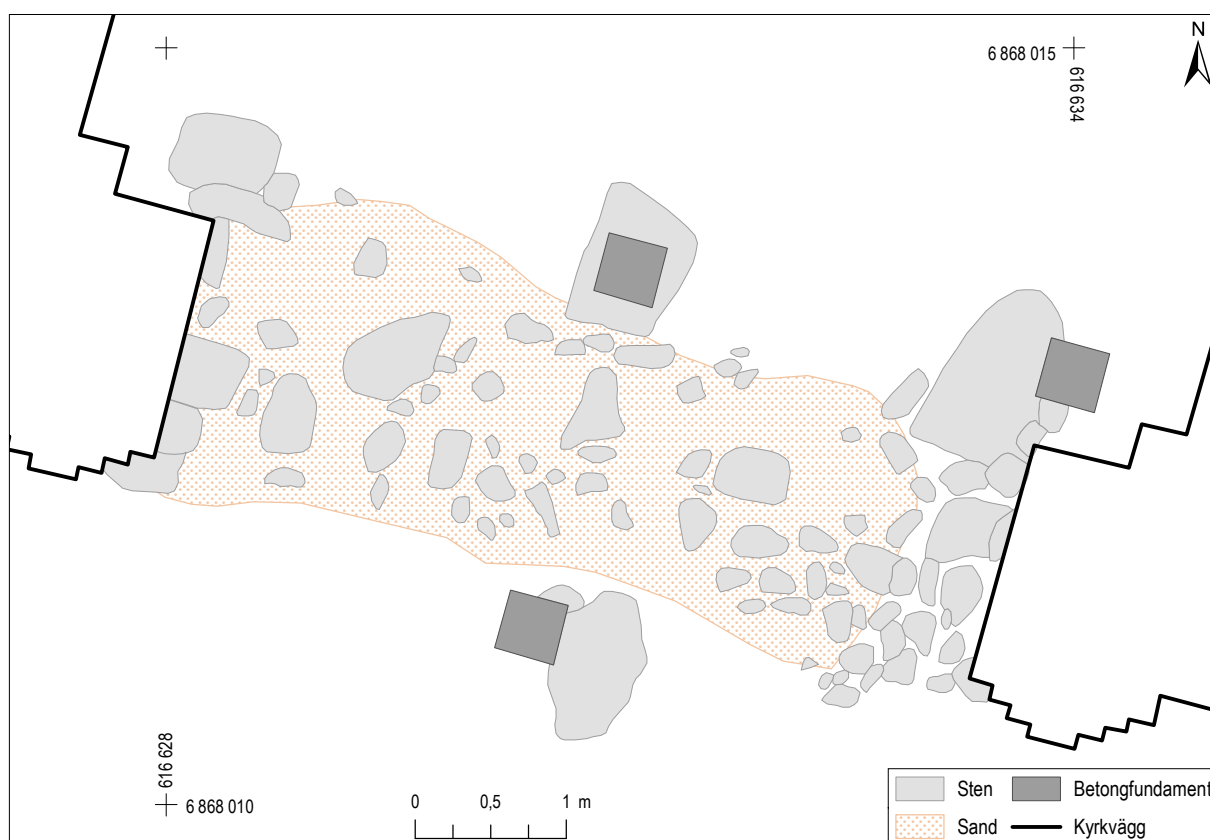
Murrester vid norra korsarmen

Vid öppningen för norra korsarmen hade en ca 6,00x1,50 meter stor del av golvet avlägsnats i det parti där medeltida långhusväggen kunde förväntas. Ytan var täckt med ett 0,10–0,25 meter tjockt lager av fin sand och enstaka mindre stenar. När detta avlägsnades med hjälp av sugbil påträffades spridda skelettdelar, främst i den östra halvan.

Någon tydlig mur liknande den på södra sidan kunde inte iakttas (figur 14 och 15). En stor mängd lösa stenar och klumpar av kalkbruk täckte ytan. Ingen tydlig skillnad mellan västra och östra delen var synlig. Sannolikt har denna del rivits på ett annat sätt än den södra och mer stenar och bruk har lämnats kvar. Pelarbasen i väster liknade till viss del den motsvarande i söder med större firsidiga block. Detta talar för att det ändå finns en långhusmur i norr men

Figur 14. Lodfoto över murresterna vid norra korsarmen. Norr är uppåt i bild.

Figur 15. Planritning över murresterna i norra korsarmen. Skala 1:50.

att den döljs under rivningsmassor. Ett större block låg invid ett av betongfundamenten söder om det öppnade partiet i golvet. Blockets placering talar för att det kan ha utgjort en del av övergången mellan långhuset och koret i den äldsta kyrkan. Detta kunde dock inte bekräftas.

Kyrkans västportal

Innanför porten i väster gjordes en stor mängd installationer för el och vatten. Denna del var därför mycket svår att dokumentera på grund av alla ledningar. Man kunde dock konstatera att det under golvet låg en stor mängd stenar och block tillsyns utan struktur (figur 16). Sannolikt har stenar från den rivna medeltidskyrkan lagts som fyllning här. Orsaken till detta är inte känd. Stenarna tar dock tvärt slut mot öster och denna kant kan möjligen utgöra inre delen av den ursprungliga västra väggen. Detta innebär dock att kyrkorummet skulle bli ovanligt litet och fyrkantigt. Någon närmare undersökning av stenarna i denna del kunde inte göras.

I partiet kring porten i den västra delen bestod innerväggen av tegel. Denna bör ha tillkommit i samband med att dörren togs upp vid ombyggnaden 1888. Hur mycket av den ursprungliga kyrkans mur som finns kvar i den västra gaveln är oklart.

Murbruksprover

Prover samlades in från den östra gavelmuren samt från den södra långhusmuren med ambitionen att undersöka om dessa skiljde sig åt på något sätt. Inget av proverna lämpade sig för ^{14}C -analys eftersom de inte legat skyddade. Proverna visades för och diskuterades med Anna Bergman från Medeltidsmuseet.

Proverna från de båda murarna uppvisar en förhållandevis hög kalkhalt, men har för övrigt liknande egenskaper utan att det var möjligt att iaktta några påtagliga skillnader. Detta är inte överraskande eftersom de byggnadsmetoder man använde sig av under 1200-talet och 1500-talet var de samma. Medeltida kalkbruk hade ofta en hög andel kalk. Först under 1600-talet började man blanda i bränd och obränd lera i bruket vilket gör att den får en annan struktur (Andersson & Hildebrand 1988).

Figur 16. Stenar och block under golvet vid kyrkans västra entré. Foto från söder.

DISKUSSION

Muren framme i koret utgjorde grundmuren för den östra gaveln. Spår av kalkbruk med avtryck av stenar på murens mitt tyder på att en smalare mur vilat på den.

Murresterna i södra korsarmen utgjorde till största delen det äldre långhusets södra vägg. Den västra delen skiljde sig från den östra vad gällde val av stenmaterial och byggnadssätt och gränsen mot den del som byggts till under 1500-talet framträdde tydligt. Man kunde också ana rester av det gamla koret som var byggt på samma sätt som långhusväggen med stora block med raka kanter. De iakttagelser som gjordes bekräftar de antaganden om ett smalare kor vid den äldsta kyrkans östra gavel som gjorts tidigare. Vid undersökningen kunde inga tydliga spår ses av norra långhusväggen men sannolikt har denna samma sträckning som de äldre kända delarna i kyrkans västra del så som var fallet på den södra sidan.

Under 1700-talet skrev rektorn och prästen Olof Broman Glysisvallur, en geografisk, personhistorisk, etnografisk och antikvarisk materialsamling om Hälsingland (Svenskt biografiskt lexikon). Skriften gavs ut av Gestrike-Helsing Nation i Uppsala under första halvan av 1900-talet och i avsnittet om Harmånger har kyrkan avbildats (Broman 1912–1954). På södra långväggen syns en linje som skulle kunna utgöra skarven mellan den gamla och den nya kyrkan (figur 17). Skarven är placerad ungefär vid kyrkans mitt vilken överensstämmer med de iakttagelser som gjordes vid förundersökningen. Dessutom har fönstren olika karaktär på olika sidor om skarven vilket också tyder på att delarna kan ha olika byggnadstid. Broman uppger i sin beskrivning av kyrkan att den varit hälften så lång förr i tiden (Broman 1912–1954). Det nu påträffade gavelpartiet överensstämmer med denna uppgift. Broman hade dock ingen möjlighet att känna till koret.

Figur 17. Harmångers kyrka i början av 1700-talet. Skarven mellan kyrkans äldsta och yngsta del har markerats. Teckning av Olof Broman i Glysisvallur. Bilden är redigerad.

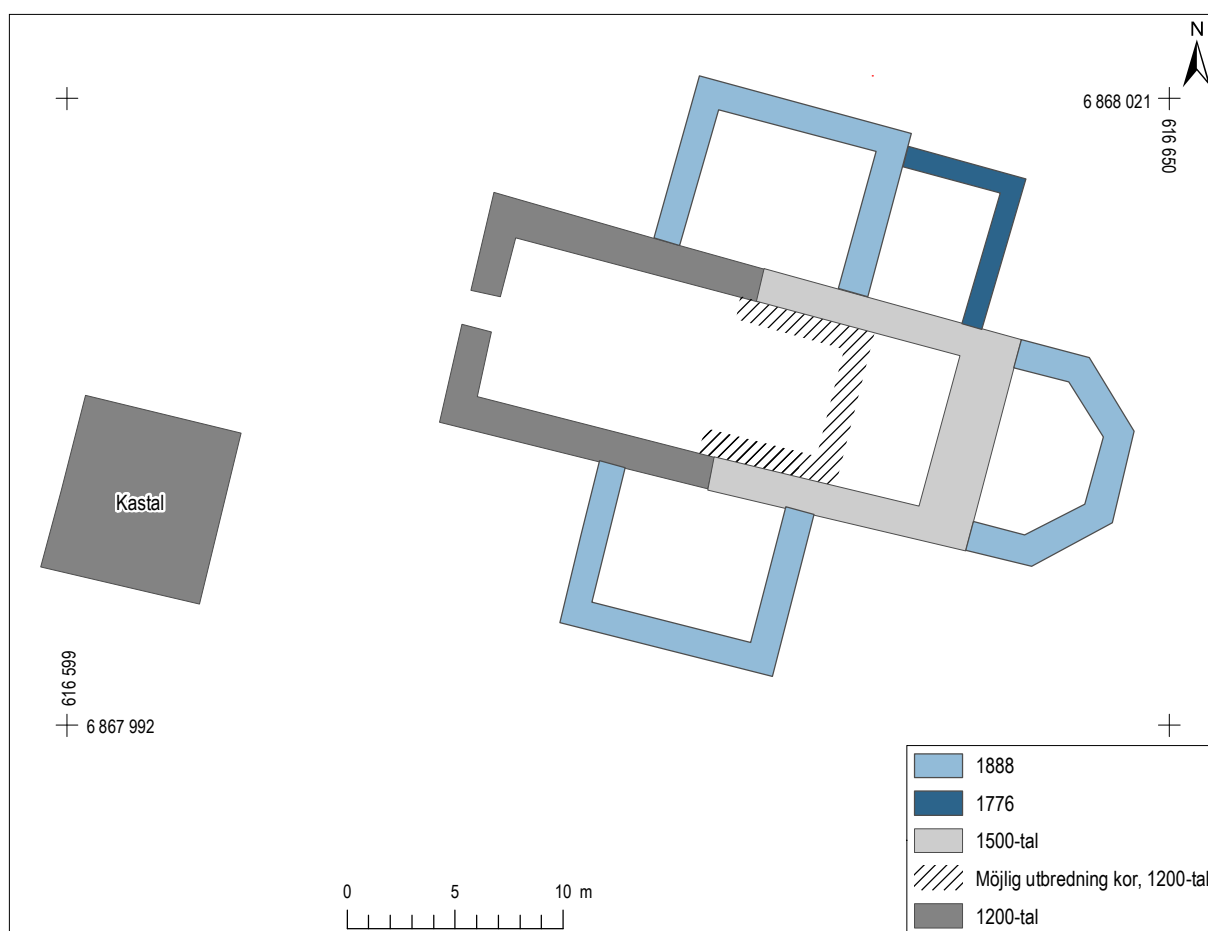
Korets yttre bredd var uppskattningsvis 7,5 meter men dess inre bredd och dess längd är okända. I flera andra medeltida kyrkor med rakslutet kor uppgår korets längd till ungefär hälften av långhusets längd (Dahlberg & Franzén 2008). Baserat på liknande kyrkors utformning skulle den äldsta kyrkans längd vara kring 18 meter, inklusive koret.

En av stenarna i långhusets södra vägg var vitmålad och bör ha utgjort en del av innerväggen. Stenens undre kant var inte synlig och hela ytan täcktes av färg. Detta tyder på att kyrkans ursprungliga golv

varit minst 0,40 meter lägre än dagens och att innerväggarna varit vitmålade.

Genom förundersökningen i samband med ombyggnaden i Harmångers kyrka har det gått att bekräfta att den äldsta kyrkan haft ett kor på östra gaveln och att detta varit något smalare än långhuset.

De påträffade murarna och ytorna där emellan har registrerats som fornlämning i KMR med lämningsnummer L2020:4118 (figur 19).

Figur 18. Harmångers kyrkas plan med utgångspunkt i de iakttagelser som gjordes vid ombyggnaden 2020. Skala 1:350.

Figur 19. Fornlämning L2020:4118 utmärkt på en plan över kyrkan. Underlag från bygghandling, Harmångers församling. Skala 1:200.

REFERENSER

Litteratur

ANDERSSON, K. & HILDEBRAND, A. 1988. *Byggnads-
arkeologisk undersökning: det murade huset*. 2., rev.
uppl. Stockholm: Informationsenheten, Riksanti-
kvarieämbetet

BROMAN, O. JOHANSSON, 1911–1954. *Olof Joh. Bro-
mans Glysisvallur och öfriga skrifter rörande Helsing-
land*. Uppsala

DAHLBERG, M. & FRANZÉN, K. RED. 2008. *Sock-
enkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria*. Riks-
antikvarieämbetet.

NISBETH, Å. 1953. *Harmångers kyrka*. Uppsala:
Stiftsbyrå

Otryckta källor

Svenskt biografiskt lexikon, Riksarkivet

<https://sok.riksarkivet.se/sbl/Start.aspx> (2020-05-08)
Sökord, Olof Broman och Magnus Isaeus

E-post, Martin Åhrén, Sweco, 2020-03-05.

Muntliga uppgifter, Anna Bergman, Medeltids-
museet.

ADMINISTRATIVA UPPGIFTER

Arkeologikonsults projektnr:	3366
Länsstyrelsens diariernr:	1377-2020
Länsstyrelsens beslutsdatum:	2020-03-02
Uppdragsgivare:	Länsstyrelsen Gävleborg
Uppdragsnr i KMR:	202000329
Län:	Gävleborg
Landskap:	Hälsingland
Kommun:	Nordanstig
Socken:	Harmånger
Typ av undersökning:	Förundersökning
Utförandetid, fältarbete:	3–6 mars 2020
Inmätningssystem:	Manuellt
Koordinatsystem:	SWEREF 99 TM
Höjdsystem:	RH 2000
Projektledare, utförare:	Åsa Berger
Planer och layout:	Medea Nyström Huuva
Kvalitetsgranskning:	Jan Kockum
Fynd	Inga fynd tillvaratogs

Rapporter från Arkeologikonsult 2020:3366